

Andrzej Synowiec¹

Straty poniesione przez polski przemysł tytoniowy w wyniku II wojny światowej²

Streszczenie

Straty wojenne polskiego przemysłu tytoniowego były dwojakiego rodzaju. Wynikały, po pierwsze, z rabunkowej działalności okupanta niemieckiego (w mniejszym zakresie – radzieckiego), a po drugie, z przesunięcia granic po wojnie i utraty przez Polskę terenów wschodnich, gdzie znajdowała się znaczna liczba polskich zakładów tytoniowych. Łącznie oszacowano je na ponad 5 mld przedwojennych złotych polskich. Straty bezpośrednie wyniosły 154 mln zł, natomiast straty pośrednie pobrane przez okupanta w czasie wojny – 2 185 mln. Do tych ostatnich doliczono także niemal 3 mld zł, na które składały się: amortyzacja, wartość utraconej produkcji oraz zarobki świata pracy z okresu 5,5 roku wojny. Spośród wszystkich polskich przedwojennych monopolii przemysł tytoniowy ucierpiał najbardziej. Powyższe liczby nie wyczerpują wszystkich strat faktycznie poniesionych przez polski przemysł tytoniowy w czasie II wojny. Wiele z nich trudno dokładnie policzyć, jak chociażby znaczny regres kultury uprawy i hodowli tytoniu w Polsce spowodowany przez rabunkową gospodarkę niemiecką. Nie sposób też oszacować strat w doświadczonych pracownikach, którzy w związku z działaniami wojennymi utracili życie. Stan posiadania monopolu tytoniowego po zakończeniu wojny w stosunku do okresu przedwojennego wynosił niespełna 65% wytwórni wyrobów tytoniowych i 50% zakładów uprawy tytoniu. Natomiast zestawienie ich zdolności produkcyjnych i wyposażenia technicznego wynosiło w 1945 r. zaledwie 10% w porównaniu z rokiem 1939.

Słowa kluczowe: zakłady tytoniowe, polski przemysł, monopole państwowe, II wojna światowa

¹ Dr hab. Andrzej Synowiec, prof. UJ, Instytut Historii, Wydział Historyczny, Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków, e-mail: andrzej.synowiec@uj.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-3654-2007.

² Niniejszy artykuł powstał w ramach stypendium naukowego sfinansowanego ze środków Instytutu Strat Wojennych im. Jana Karskiego.

Wstęp

Straty wojenne polskiego przemysłu tytoniowego były dwójakiego rodzaju. Wynikały, po pierwsze, z rabunkowej działalności okupanta niemieckiego (w mniejszym zakresie – radzieckiego), a po drugie, z przesunięcia granic po wojnie i utraty przez Polskę terenów wschodnich, gdzie znajdowała się znaczna liczba polskich zakładów tytoniowych. Poza nowymi granicami Polski, na terenie ZSRR, znalazły się cztery wytwórnie tytoniowe (spośród 14 przedwojennych). Były to zakłady w Grodnie, Monasterzyskach, Wilnie³ i Winnikach. Z dziesięciu przedwojennych zakładów uprawy tytoniu (ZUT) Polska straciła aż siedem – w Borszczowie, Grodnie, Jagielnicy, Krzemieńcu, Monasterzyskach, Tarnopolu i Zabłotowie. Polska utraciła też jedyny Doświadczalny Zakład Uprawy Tytoniu w Piadykach⁴ oraz całą sieć zakładów sprzedaży, hurtowni i magazynów tytoniowych. Wielkość strat (obejmujących nieruchomości, maszyny i urządzenia techniczne oraz ruchomości) tych ostatnich szacuje się na około ¼ wszystkich strat bezpośrednich polskiego przemysłu tytoniowego. Produkcja wytwórni z ziem wschodnich w roku budżetowym 1937/1938 osiągała wielkość 40% całości, co stanowiło 28% ogólnej wartości produkcji polskiego przemysłu tytoniowego.

Określenia strat wojennych polskiego przemysłu tytoniowego dokonano na podstawie zarządzeń Ministerstwa Skarbu z 25 kwietnia 1945 r. (Nr D.I. 6203/45; Nr D.VI. 11990/45) w sprawie ustalenia strat poniesionych wskutek działań wojennych i zarządzeń niemieckich oraz z 24 stycznia 1946 r. ((Nr D.II. 1021/3/46) w sprawie majątku P.M.T. odstąpionego (sic! – A.S.) Związkowi S.R.R. Zniszczenia były ewidencjonowane przez poszczególne zakłady przemysłu tytoniowego i Dyрекcję Polskiego Monopolu Tytoniowego (PMT) na podstawie spisów składników majątkowych z natury sporządzonych przez zakłady tytoniowe na 31 marca 1945 r. Na ten dzień Dyrekcja PMT zarządziła bowiem inwentaryzację całego majątku PMT na ten dzień. Zakłady dokonywały rejestracji zniszczeń komisyjnie i protokolarnie (Polski Monopol Tytoniowy: 16).

Po odejściu niemieckich okupantów przedstawienie strat wojennych w poszczególnych polskich zakładach przemysłowych niejednokrotnie

³ W Wilnie Polski Monopol Tytoniowy dysponował też przestarzałym magazynem i jeszcze w 1939 r. wystąpił do Ministerstwa Skarbu z wnioskiem o uzyskanie pełnomocnictwa do jego sprzedaży (Sprawozdanie 1938–1939: 29).

⁴ Po wojnie taki zakład udało się utworzyć ostatecznie w 1947 r. w Skroniowie, przy czym sam teren ośrodka PMT otrzymał od Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych już w 1945 r. (Pismo Podsekretarza 1947: b.p.; Klarner 1947: 23–26; P.; Doświadczalnictwo... 1949: 43).

było utrudnione przez stacjonowanie w nich wojsk radzieckich, które nierzadko broniły Polakom wstępu do zakładów⁵. Opóźniało to rejestrację strat wojennych, których Polacy doświadczyli ze strony Niemców, a dodatkowo rabunkowa działalność Armii Czerwonej generowała kolejne straty. Natomiast zaraz po przejęciu danego zakładu Polacy mieli, zgodnie z zarządzeniem władz państwowych, dokonywać rejestracji strat wojennych, działanie to uważano za priorytetowe.

Trzeba podkreślić, że księgi inwentarzowe i rachunki poszczególnych przedsiębiorstw uległy zniszczeniu wskutek działań wojennych, dlatego przy ustalaniu wielkości strat posłużono się ocalałymi księgami i załącznikami bilansowymi przechowywanymi w Dyrekcji PMT w 1939 r. Straty przemysłu tytoniowego oszacowano na podstawie porównania wielkości majątku polskiego przemysłu tytoniowego z 31 marca 1945 r. ze stanem z sierpnia 1939 r. Straty w maszynach i ruchomościach obliczane według cen z 1939 r. Dyrekcja ustalała na podstawie spisów inwentaryzacyjnych (Polski Monopol Tytoniowy: 16). Dysponując przez cały okres wojny majątkiem PMT, Niemcy systematycznie wywozili jego części składowe: maszyny, urządzenia, wyroby gotowe, surowce itp. częściowo do innych zakładów tytoniowych w Polsce, częściowo do Niemiec (Wykaz 1945: 40–41). Po zakończeniu wojny nie udało się jednak ustalić miejsca wywózki wszystkich składników majątku (Pismo zastępcy 1945: 2).

Znaczne straty odnotowano również wśród pracowników przemysłu tytoniowego. Zachowały się jedynie szczątkowe relacje poświadczające śmierć pracowników PMT⁶. Niektórzy stracili życie w wyniku zaangażowania w antyniemiecki ruch oporu i akcję sabotażową⁷. Trzeba podkreślić, że po zakończeniu wojny właśnie ocaleli przedwojenni pracownicy przemysłu tytoniowego stanowili największą siłę odradzającego się PMT. Bez ich wiedzy, doświadczenia i zaangażowania nie można było zrealizować szeroko zakrojonej odbudowy. A warunki pracy w przemyśle tytoniowym, szczególnie w hali produkcyjnej, nie należały

⁵ Np. w Poznaniu na terenie wytwórni tytoniowej wojska radzieckie urządziły samochodowe warsztaty remontowe i wiele wysiłku kosztowało wynegocjowanie przejęcia zakładu przez PMT (Schiller 1946: 7).

⁶ Np. 20 czerwca 1941 r. gestapo aresztowało pracowników Magazynu Surowców w Radomiu (dzielnica Żakowice). 28 lipca 1941 r. 40 pracowników zamordowano w miejscu straceń w dzielnicy (Firlej 1945: 3–4). Zestawień strat osobowych przemysłu tytoniowego nie udało się odnaleźć. Były co prawda plany zebrania takich danych w poszczególnych zakładach i przesłania do Dyrekcji PMT, ale najprawdopodobniej nie zostały zrealizowane. Zob. tamże.

⁷ Wiadomo, że tak zginęło dwóch pracowników radomskiej Wytwórni PMT (Wystąpienie Dyrektora: 34).

do łatwych, tym bardziej że płace w tej gałęzi przemysłu jeszcze przez wiele lat pozostawały na wyjątkowo niskim poziomie⁸.

W literaturze przedmiotu brak opracowań odnoszących się do strat polskiego przemysłu tytoniowego oraz innych przedwojennych monopolii⁹. Celem artykułu jest więc zaprezentowanie przynajmniej ogólnego rzędu strat, które stały się udziałem polskiego państwa i polskiego przemysłu, zważywszy jak znaczne dochody przynosiły przed wojną Skarbowi Państwa monopole, w tym Polski Monopol Tytoniowy.

Straty bezpośrednie przemysłu tytoniowego

Zestawienie ogólne strat polskiego przemysłu tytoniowego obejmuje straty bezpośrednie w majątku stałym i zapasach oraz straty finansowe pośrednie wynikające z działań wojennych. Te pierwsze, obejmujące nieruchomości, maszyny i urządzenia techniczne oraz ruchomości, zaprezentowano w tabeli 1.

Tabela 1. Straty bezpośrednie polskiego przemysłu tytoniowego w okresie wojennym w nieruchomościach, maszynach i urządzeniach oraz ruchomościach (w zł z okresu przedwojennego)

Table 1. Direct losses of the Polish tobacco industry during the wartime period in real estate, machinery and equipment, as well as movables (in PLN from the pre-war period)

Lp.	Grupa majątku	Wielkość strat
1	2	3
I. Nieruchomości		
1.	Place i grunta	1 652 128, 30
2.	Budowle fabryczne murowane	28 889 084, 62
3.	Budowle fabryczne drewniane	1 034 683, 61
4.	Budowle mieszkalne murowane	6 136 906, 26
5.	Budowle mieszkalne drewniane	133 484, 93
6.	Ogrodzenia murowane i żelbetowe	307 747, 67
7.	Ogrodzenia drewniane i metalowe	294 367, 37
8.	Instalacje (w obiektach murowanych i innych)	1 079 574, 58
9.	Instalacje (w obiektach drewnianych)	22 816, 09
10.	Koleje i kolejki	449 229, 34
Suma		40 000 022, 77

⁸ Jeszcze w latach 50. XX w. podczas narady przedstawicieli przemysłu tytoniowego podkreślano ciężkie warunki robotników, którzy wygłodzeni i wymęczeni przychodzili do rady zakładowej (tak było np. w zakładzie łódzkim), prosząc o zapomogi na chleb (sic!). Ich zarobki plasowały się znacznie poniżej średniej krajowej w przemyśle i wynosiły 700–800 zł na miesiąc (Protokół z narady: 46).

⁹ Szczątkowe informacje o próbach odbudowy polskiego przemysłu tytoniowego z wojennych gruzów zob. Synowiec 2020: 111–126.

1	2	3
II. Maszyny i urządzenia techniczne		
1.	Kotły parowe nieruchome	236 026, 02
2.	Silniki parowe, spalinowe, elektryczne nieruchome	314 337, 11
3.	Maszyny i aparaty przetwórstwa nieruchome	659 697, 92
4.	Maszyny i urządzenia warsztatowe nieruchome	1 530, 26
5.	Instalacje techniczne w budynkach i na placach	7 230 347, 29
6.	Silniki parowe, spalinowe, elektryczne ruchome	488 894, 25
7.	Maszyny i aparaty przetwórstwa ruchome	15 797 296, 40
8.	Maszyny i urządzenia warsztatowe ruchome	482 734, 57
9.	Instalacje techniczne inne	281 085, 29
Suma		25 491 949, 11
III. Ruchomości		
1.	Sprzęty biurowe	1 003 723, 89
2.	Sprzęty i narzędzia gospodarcze	1 529 470, 27
3.	Sprzęty i narzędzia fabryczne	812 020, 22
4.	Sprzęty i narzędzia warsztatowe	95 805, 58
5.	Tabor kolejowy	19 323, 59
6.	Tabor motorowy	431 425, 88
7.	Tabor konny	15 967, 82
8.	Inwentarz żywy	5 045, 00
Suma		3 912 782, 25

Źródło: opracowanie własne na podstawie AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 20–21.

Tabela 1 zawiera dokładne zestawienie strat bezpośrednich w postaci nieruchomości, maszyn i urządzeń technicznych oraz ruchomości, które zamykają się sumaryczną kwotą niemal 70 mln przedwojennych złotych polskich (dokładnie: 69 404 754, 13 zł). Nie uwzględnia jednak zaliczanych także do strat bezpośrednich: surowców tytoniowych, gotowych wyrobów tytoniowych i półwyrobów tytoniowych, a także gotówki bankowej na rachunkach bieżących i lokacyjnych, którymi w 1939 r. dysponował PMT, a których po wojnie nie odzyskał. W tabeli 2 zestawiono więc całość strat bezpośrednich przemysłu tytoniowego wynikłych z zawieruchy wojennej.

Zapasy tytoniowe, czyli: surowce tytoniowe, wyroby gotowe i półwyroby stanowiły 46% strat bezpośrednich, a jeśli do tego doliczyć środki płatnicze (gotówkę bankową), to wspólnie dadzą aż 55% ogółu strat bezpośrednich polskiego przemysłu tytoniowego. Same straty pieniężne bankowych stanowiły niespełna 9%. Straty te, według podziału na ziemię w granicach z 1945 r. i utracone ziemie wschodnie, pokazuje tabela 3.

Tabela 2. Straty bezpośrednie polskiego przemysłu tytoniowego w czasie II wojny światowej (w zł z 1939 r.)

Table 2. Direct losses of the Polish tobacco industry during World War II (in PLN from 1939)

Lp.	Grupa majątku	Wielkość strat
1.	Nieruchomości	40 000 022, 77
2.	Maszyny i urządzenia techniczne	25 491 949, 11
3.	Ruchomości	3 912 782, 25
4.	Surowce tytoniowe	52 587 462, 33
5.	Wyroby gotowe	16 699 431, 50
6.	Półwyroby tytoniowe	2 045 562, 89
7.	Środki płatnicze	13 418 828, 12
Razem		154 156 038, 97

Źródło: opracowanie własne na podstawie AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 20–21.

Tabela 3. Straty bezpośrednie polskiego przemysłu tytoniowego w czasie II wojny światowej z uwzględnieniem strat na utraconych ziemiach wschodnich (w tys. zł z 1939 r.)

Table 3. Direct losses of the Polish tobacco industry during World War II, including losses in the forfeited eastern territories (in thousands of PLN from 1939)

Lp.	Pozycja bilansowa	Utracone ziemie wschodnie	Ziemie w granicach z 1945 r.	Suma strat
1.	Nieruchomości	21 885	18 115	40 000
2.	Maszyny i urządzenia	6 594	18 898	25 492
3.	Ruchomości	1 428	2 485	3 913
4.	Środki płatnicze	-	13 419	13 419
5.	Zapasy tytoniowe	-	71 332	71 332
Suma		29 907	124 249	154 156

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1347, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Tytoniowego, k. 4.

Straty w majątku stałym polskiego przemysłu tytoniowego (nieruchomości, maszyny i urządzenia oraz ruchomości) związane z utratą przez Polskę ziem wschodnich wyniosły 24%. Jeśli chodzi o cały majątek stały przemysłu, szkody wojenne sięgnęły niemal 69%. Zostało to zaprezentowane w tabeli 4.

Tabela 4. Straty polskiego przemysłu tytoniowego w majątku stałym w zestawieniu z rokiem 1939 (w zł z 1939 r.)

Table 4. Losses of the Polish tobacco industry in fixed assets compared to the year 1939 (in PLN from 1939)

Lp.	Grupa majątku	1939 r.	Straty wojenne	Pozostało z 1939 r.	% zniszczeń
1.	Nieruchomości i instalacje	65 516 776	40 000 022	25 516 744	61
2.	Maszyny i urządzenia techniczne	30 862 129	25 491 949	5 370 180	83
3.	Ruchomości	4 727 596	3 912 782	814 814	83
Suma		101 106 501	69 404 753	31 701 748	69

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 17.

Straty w nieruchomościach wyniosły 61%, w maszynach i urządzeniach technicznych – 83%, podobnie w ruchomościach – też 83%. Można zauważyć wyraźnie większy procent zniszczenia maszyn i urządzeń technicznych oraz ruchomości niż nieruchomości i instalacji, co miało związek z polityką okupanta niemieckiego, który w latach 1939–1945 systematycznie wywoził maszyny i urządzenia produkcyjne¹⁰. Budynki niejednokrotnie dostosowywał natomiast do celów związanych z doraźnymi potrzebami wojennymi (np. w Starogardzie i Poznaniu). Ponadto ofensywa Armii Czerwonej sprawiła, że w niektórych przypadkach Niemcy po prostu nie zdążyli wysadzić obiektów uprzednio już zaminywanych.

Po rozpoczęciu działalności produkcyjnej w pierwszej połowie 1945 r. okazało się, że do użytku zdolnych było tylko około 8% maszyn pracujących w 1939 r., ale ich stan był daleki od optymalnego, także ich wydajność była ograniczona. Właściwą pracę rozpoczęło 1 kwietnia 1945 r. zaledwie 55 maszyn spośród 684 działających w 1939 r. Analogicznie do stanu maszyn przedstawiała się zdolność produkcyjna zakładów tytoniowych. W roku 1939 wynosiła ona prawie 1,9 mln ton przerobu surowca miesięcznie, podczas gdy po wojnie osiągała niewiele ponad 151 tys. kg na miesiąc, co stanowiło około 7,9% możliwości przedwojennych. Dodatkowo maszyny wyremontowane dużym nakładem sił, nadmiernie eksploatowane podczas pracy na dwie zmiany, ciągle się psuły i nie sprzyjały zwiększaniu produkcji (Polski Monopol Tytoniowy: 17–18).

Terenowo straty zaprezentowano w tabeli 5 (uwzględniono ziemie polskie w granicach z 1945 r., bez utraconych ziem wschodnich).

¹⁰ Odnośnie do zakładów krakowskich zob. np. Skrzywan 1946: 139 n.

Tabela 5. Straty polskiego przemysłu tytoniowego w majątku stałym w ujęciu terenowym

Table 5. Losses of the Polish tobacco industry in fixed assets in a geographical context

Lp.	Miejscowość	Straty (w tys. zł przedwojennych)	% strat ogólnych
1.	Białystok	426	1,0
2.	Bydgoszcz	806	2,0
3.	Częstochowa	78	0,2
4.	Gdynia	1 322	3,2
5.	Grudziądz	1 276	3,2
6.	Kalisz	9	0,0
7.	Katowice	276	1,0
8.	Kielce	93	0,2
9.	Kościan	614	2,0
10.	Kraków Podgórze	180	0,5
11.	Kraków Czyżyny	17	0,0
12.	Kraków Dolne Młyny	2 685	7,0
13.	Kutno	210	0,5
14.	Lublin	544	1,2
15.	Łódź	1 654	4,2
16.	Łuków	115	0,2
17.	Nowy Sącz	138	0,2
18.	Oświęcim	1 711	4,3
19.	Poznań	8 266	21,0
20.	Radom	860	2,2
21.	Rzeszów	109	0,2
22.	Siedlce	889	2,2
23.	Starogard	1 200	3,0
24.	Tarnów	15	0,0
25.	Toruń	317	1,0
26.	Wadowice	87	0,2
27.	Warszawa	14 710	37,0
28.	Wodzisław	860	2,3
29.	Żyrardów	11	0,0
Suma		39 478	100,0

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1347, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Tytoniowego, k. 4–5.

Straty polskiego przemysłu tytoniowego na ziemiach polskich w granicach z 1945 r. wyniosły 39 478 tys. zł. Do tego doliczyć trzeba jeszcze straty związane z utraceniem zakładów na ziemiach wschodnich, które oszacowano na 27 907 tys. zł, oraz w magazynach surowca tytoniowego w Sofii i Salonikach (około 20 tys. zł). Łącznie straty wojenne polskiego przemysłu tytoniowego w majątku stałym zamknęły się w kwocie 69 405 tys. zł.

Straty poniesione przez wytwórnie produkujące wyroby tytoniowe

Spośród wytwórni przedwojennych na terenie Polski pozostało w 1945 r. 10 zakładów tytoniowych oraz wytwórnia cygar w Krakowie przy ul. Nadwiślańskiej na Podgórzu, która uruchomiona przez okupanta niemieckiego w 1940 r., była cały czas czynna (Zestawienie zmian 1939–1945: 1)¹¹. Działała ona do początku 1948 r., a z dniem 1 kwietnia 1948 zabudowania wytwórni przejął krakowski Zakład Sprzedaży, maszyny zaś i urządzenia przekazano do Zakładu Uprawy Tytoniu w Krakowie-Czyżynach oraz Wytwórni nr 1 w Krakowie (Protokół 1948: 14). Jednocześnie z dniem 5 kwietnia 1948 r. przeniesiono siedzibę Zakładu Sprzedaży z ul. Garncarskiej 1 na ulicę Nadwiślańską 11/13 (Okólnik 1948: b.p.).

Spośród wyszczególnionych powyżej 10 zakładów największe szkody polski przemysł tytoniowy odniósł w Warszawie, gdzie mieściły się Dyrekcja PMT oraz dwie wytwórnie, całkowicie zniszczone („zniesione z powierzchni ziemi”) w wyniku działań wojennych. Straty w majątku stałym sięgały tutaj 37% wszystkich strat polskiego przemysłu tytoniowego w granicach z 1945 r.

Zniszczenia w zakładzie poznańskim stanowiły z kolei niemal 21% strat ogólnych. Wytwórnia w Poznaniu była przed wojną największym zakładem PMT, zatrudniającym około 975 ludzi i produkującym miesięcznie około 205 mln sztuk papierosów. Po zajęciu Poznania Niemcy bezzwłocznie przystąpili do likwidacji wytwórni. Część maszyn wywieziono w głąb Rzeszy, niektóre sprzedano za granicę. Także cały zapas wyrobów i półwyrobów tytoniowych został wywieziony. Niemcy przerobili i przekształcili zakład w fabrykę sprzętu radiowego „Telefunken” (Polski Monopol Tytoniowy: 14; Dydowiczowa 1966: 60–61; Schiller 1946: 7–8). Straty wojenne PMT w Poznaniu były największe spośród tamtejszych przedsiębiorstw i sięgały ponad 25% ogólnych strat w przemyśle (w złotych z 1939 r.), (Raport o stratach wojennych... 2008: 266).

Podobnie jak w Poznaniu na fabrykę sprzętu radiowego Niemcy przerobili wytwórnię w Kościanie, a około 40% maszyn wywieźli (Polski Monopol Tytoniowy: 14).

Wytwórnia nr 1 w Krakowie przy ul. Dolnych Młynów została spalona przez wycofujące się wojska niemieckie w 1945 r., zniszczeniu

¹¹ Wytwórnia zatrudniała około 400 osób, głównie kobiet, które musiały odznaczać się dobrym zdrowiem i dużą sprawnością manualną, gdyż zanim sprowadzono maszyny szwedzkie, cygara wyrabiane były ręcznie. Zob. *110 lat-years' historii Zakładów Przemysłu Tytoniowego w Krakowie. History of the tobacco factory in Cracow* 1986: 14.

uległo 90% budynków oraz niemal wszystkie maszyny i urządzenia techniczne. Straty majątkowe w zakładzie wyniosły 7% strat ogólnych PMT (Polski Monopol Tytoniowy: 14)¹².

Straty sięgające 4,2% strat ogólnych polskiego przemysłu tytoniowego odnotowano w wytwórni łódzkiej. Stwierdzono tam 15% zniszczenia budynków fabrycznych oraz 45% zniszczenia maszyn i urządzeń (część wywieziono) (Polski Monopol Tytoniowy: 14).

Znacznie bardziej zniszczone były budynki wytwórni w Starogardzie (70% dewastacji). Wprawdzie główny budynek fabrykacyjny o powierzchni 2 tys. m² ocalał, zniszczono jednak budynki przeznaczone na składy oraz obiekt administracyjny (Pismo Dyrektora 1945: 1). Natomiast cały sprzęt i wszystkie urządzenia zostały wywiezione przez okupanta, podobnie też wszystkie zapasy. Niemcy podczas wojny uruchomili w zakładzie fabrykę wyrobów farmaceutycznych (Polski Monopol Tytoniowy: 14).

W wytwórni wodzisławskiej stan zniszczenia budynków oceniono na 50%, maszyny częściowo wywieziono, a stan uszkodzenia pozosta-wionych wynosił około 50% (Polski Monopol Tytoniowy: 14). Nie udało się w każdym razie od razu po wojnie uruchomić wytwórni, choć przed wojną był to jeden z głównych zakładów przemysłowych miasta (Dynus 1947: 23). Przygotowanie do otwarcia zakładu Dyrekcja PMT powierzyła 16 lutego 1945 r. dr. Józefowi Chodorowskiemu, który objął jej kierownictwo i wezwał wcześniejszych pracowników do powrotu do pracy (Zarządzenie 1945: b.p.).

W wytwórni radomskiej budynki zniszczone były w 20%; taki sam odsetek maszyn wywieziono, a pozostałe w zakładzie były w znacznym stopniu zdewastowane. Zapasów i materiałów pomocniczych nie stwierdzono (Polski Monopol Tytoniowy: 15). Akcja uchronienia przynajmniej części maszyn przed wywózką i zniszczeniem podjęta przez pracowników wytwórni przyniosła pewne korzyści i w efekcie radomski zakład tytoniowy był mniej zdewastowany po wojnie niż wiele innych tamtejszych fabryk (Wystąpienie Dyrektora: 34)¹³.

Na terenie Polski była jeszcze jedna przedwojenna wytwórnia tytoniowa, w Bydgoszczy, która w 1939 r. została przekazana władzom wojskowym i od tego czasu właściwie nie zajmowała się produkcją. W 1945 r.

¹² Inna wersja mówi, że wytwórnię w styczniu 1945 r. splądrowali miejscowi rabusie, którzy też doprowadzili do przypadkowego spalenia zakładu. Zob. Dzierżyński 1945: 30.

¹³ Szczególnie zdewastowane były fabryki: broni, „Bata”, „Tesch”, „Porsa”, „Ericsson”. Ze 133 zakładów działających w mieście w 1939 r. zaraz po wyzwoleniu rozpoczęło pracę 59, w których zatrudnienie znalazło zaledwie 25% pracowników w stosunku do zatrudnionych w 1939 r. Do końca 1945 r. udało się uruchomić większość z nich (Szanowni 1984: 10).

Polacy przejęli ją od władz radzieckich. Przeprowadzono w niej remont celem przystosowania zakładu na potrzeby Zakładu Sprzedaży PMT. Poza tym obiekt był traktowany jako rezerwowy na wypadek zwiększenia konsumpcji cygar i dalszej produkcji tego asortymentu (Zestawienie zmian: 1)¹⁴.

Straty związane z uprawą i hodowlą tytoniu

Szczególnie dotkliwe były straty polskiego przemysłu tytoniowego w dziedzinie uprawy tytoniu. Przed wojną zasadniczym celem PMT było w tej kwestii takie zorganizowanie uprawy, by wykorzystując naturalne warunki klimatyczne, glebowe, gospodarcze, administracyjne itp., zapewnić możliwie najwyższy dochód Skarbowi Państwa. Udało się to pomyślnie rozwiązać tuż przed wybuchem wojny po wielu latach upartej i konsekwentnej pracy grupy fachowców tytoniowych (Hiszpański 1947: 4).

Niemcy zniszczyli całą sieć plantacyjną, tak mozolnie budowaną przed II wojną światową przez PMT. Szczególnie duże zasługi dla organizacji uprawy tytoniu do II wojny światowej na ziemiach polskich położył kierownik samodzielnego Biura Uprawy Tytoniu w Dyrekcji PMT inż. Z. Mierzejewski (Tytoń. Uprawa... 1969: 13). Po wojnie wiele świetnie funkcjonujących plantacji zostało zdeorganizowanych, zaprzeczono osiągnięcia w dziedzinie hodowli nowych odmian tytoniu itp. Nie bez znaczenia była pogłębiająca się demoralizacja plantatorów i rabunkowy charakter uprawy tytoniu (Rozwój: 1). Wiele z tych strat trudno dokładnie policzyć, ale niezaprzeczalne jest znaczne zubożenie kultury uprawy i hodowli tytoniu w Polsce. Szkody moralne wyrządzone przez wojnę polegały m.in. na tym, że plantatorzy przestali oddawać cały wyprodukowany przez siebie tytoń do stacji wykupowych PMT (do czego byli zobligowani), a część zostawiali sobie na własny użytek i nielegalny handel. O ile sabotowanie przepisów okupanta dawało się jeszcze usprawiedliwić, o tyle nadużycia skarbowe plantatorów i pokątnych handlarzy surowcem w okresie powojennym, które przynosiły wymierne szkody PMT, nie zasługują już na pochwałę (Hiszpański 1947a: 12–13). Izby skarbowe w specjalnych ulotkach informowały już w 1945 r.,

¹⁴ Jako ciekawostkę można jeszcze wspomnieć fabrykę papierosów uruchomioną pod koniec okupacji niemieckiej w Nowym Targu, zwaną popularnie „Tabakwerk”. Produkowała głównie papierosy dla wojska. Działała do początku 1945 r., a po jej zamknięciu maszyny trafiły do zakładu w Krakowie-Czyżynach. Szerzej zob. Szpytma 2002: 22–28.

że wyprodukowany przez rolników surowiec tytoniowy jest wyłączną własnością Skarbu Państwa i obrót nim w wolnym handlu jest zabroniony. Nie wolno też było bez zezwolenia PMT uprawiać tytoniu na własną rękę (Obwieszczenie 1945: b.p.; Uprawianie tytoniu... 1949: 4). Proceder wolnego handlu wyrobami i surowcem tytoniowym był niezwykle rozpowszechniony i trudny do zwalczania. Sprzyjały mu także powszechne zubożenie i całkowity brak wyrobów tytoniowych na rynku. Handel odbywał się właściwie wszędzie – na targowiskach w miastach dużych i małych oraz we wsiach jako handel wymienny. Ludność handlująca w czasie akcji władz (brygady ochrony skarbowej, MO) momentalnie ulegała rozproszeniu, a po zakończeniu kontroli kontynuowano handel. Nierzadko sprzedawano nieprzerobiony surowiec najgorszej jakości (Pismo Naczelnika Urzędu 1945: b.p.). Walkę z tego typu działalnością prowadzono zresztą bardzo nieporadnie i fragmentarycznie z powodu braku funduszy (Pismo Naczelnika 1945: b.p.).

Zakłady uprawy również zostały totalnie zdewastowane. Przed wojną były to sprawnie funkcjonujące kombinaty magazynowo-techniczne zatrudniające w sezonie przy fermentowaniu i suszeniu liści tytoniowych do 300 pracowników. Do ich zadań należało m.in.: wydawanie koncesji na uprawę tytoniu plantatorom, nadzór nad plantacjami, wykup liści od plantatorów, suszenie, fermentacja, magazynowanie surowca. Pracownicy zakładów prowadzili i nadzorowali również prace doświadczalne i laboratoryjne nad tytoniem, dokonywali selekcji odmian itp. Szczególnie intensywnym okresem prac dla zakładów był czas kampanii wykupowych, kiedy to w stosunkowo krótkim czasie trzeba było przyjąć od plantatorów tytoniu tysiące kilogramów liści, które należało odpowiednio przygotować do dalszego procesu produkcyjnego (Zakłady Przemysłu... 1963: b.s.).

Z przedwojennych 10 zakładów uprawy tytoniu w granicach Polski pozostały 3: w Krakowie-Czyżynach, Grudziądzu i Lublinie. Uruchomiono też ZUT w Wodzisławiu¹⁵ i Białymstoku. Ten ostatni umieszczono w starym i zniszczonym budynku wymagającym nie tyle remontu, ile generalnej przebudowy. Postanowiono więc siedzibę ZUT w Białymstoku przenieść do Grajewu, a cały obiekt białostocki wykorzystać na Zakład Sprzedaży, tak jak było przed wojną. Ostatecznie nowy ZUT zdecydowano się utworzyć nie w Grajewie, a w Ełku, gdzie były lepsze warunki terenowe, m.in. bliżej toru kolejowego (Zestawienie zmian: 2; Pismo szefa 1946: 1–2). Nastąpiło to ostatecznie na początku 1947 r. (Pismo Ministerstwa 1947: b.p.; Okólnik 1947: b.p.).

¹⁵ Do 1947 r. funkcjonowała tam Wytwórnia PMT, potem ZUT (od 1951 r. – Wodzisławska Wytwórnia Tytoniu Przemysłowego). Szerzej o okolicznościach powstania ZUT w Wodzisławiu zob. Synowiec 2016: 113–133.

Z zakładu w Grudziądzu, wysadzonego przez Niemców w powietrze, po wojnie zostały właściwie ruiny. W efekcie tego zniszczenia cała północna część kraju została pozbawiona tytoniowego ośrodka produkcyjnego (Domański 1950: 45). Znacznie lepiej wyglądała sytuacja w ZUT w Krakowie-Czyżynach i w Lublinie, gdzie szkody wojenne były mniejsze, ale bardzo dotkliwe. W zakładzie krakowskim Niemcy zdewastowali komory fermentacyjne i inne urządzenia techniczne, ale stosunkowo szybko dokonano stosownych remontów (Protokół z narady 1949: 1). I tylko te dwa ostatnie zakłady mogły kontynuować prace niemal od razu po zakończeniu wojny¹⁶. W 1945 r. ZUT w Krakowie-Czyżynach pracował średnio przez 25 dni w miesiącu (Roczne sprawozdanie 1945: b.p.). Trudno jednak było mówić o wydajnej pracy, gdy pracownicy często głodowali, a kuchnia robotnicza nie miała produktów do przygotowania jakichkolwiek posiłków (Memoriał 1945: b.p.). Stan ilościowy zakładów, komór fermentacyjnych i ich pojemność w 1945 r. w porównaniu do 1939 r. pokazuje tabela 6.

Tabela 6. Zakłady uprawy tytoniu i komory fermentacyjne polskiego przemysłu tytoniowego w 1945 r. w stosunku do 1939

Table 6. Tobacco Cultivation Facilities and fermentation chambers of the Polish tobacco industry in 1945 in comparison to 1939

PMT	1939		1945	
	Liczba	%	Liczba	%
Zakłady uprawy tytoniu	10	100	3	30
Komory fermentacyjne	42	100	17	40
Pojemność komór (w t)	1 250	100	400	32

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 19.

Tak drastyczne straty w zakładach uprawy musiały oczywiście negatywnie odbić się na wielkości i jakości produkcji wyrobów tytoniowych. Brakowało jednak surowca tytoniowego (Bujanowski 1959: 12). Straty w tym zakresie wyniosły ponad 71,3 mln zł przedwojennych złotych polskich, z czego 52,6 mln zł przypadło na surowce, 16, 7 mln na wyroby gotowe i 2 mln na półwyroby (zob. tabele 2 i 7). Stan dewastacji i dezorganizacji plantacji tytoniowych oraz całego systemu produkcyjnego potwierdzał wykup surowca w 1945 r., wynoszący 1,8 mln kg przy 14,6 mln kg w roku kampanijnym 1938/1939, co stanowiło zaledwie 12% (Polski Monopol Tytoniowy: 17; Sprawozdanie: 8). Uzyskanie jak największej ilości liści tytoniowych z plantacji krajowych było jednym

¹⁶ Za symboliczny początek powojennej działalności PMT uznaje się uruchomienie krajarki tytoniowej w ZUT w Lublinie jeszcze w 1944 r. przy produkcji tytoniu paczkowego przeznaczonego głównie dla wojska. Zob. Domański 1950a: 29.

z priorytetów gospodarczych PMT po wojnie. Nie było to łatwe. Polska wieś musiała bowiem w pierwszych latach powojennych odbudowywać się ze zniszczeń wojennych, a jeszcze ponosiła wielkie ciężary świadczeń na rzecz wojska polskiego i Armii Czerwonej (Iwaniak 1999: 123, 128).

Wznawiając działalność powojenną, PMT w dziedzinie uprawy tytoniu musiał zaczynać niemal od zera (Kulik, Zeliaś 1965: 107). Odbudowa bazy surowcowej polskiego przemysłu tytoniowego została rozłożona na wiele lat, co było także ważne z punktu widzenia wzrostu gospodarczego i rozwoju kulturalnego wsi polskiej¹⁷. Dlatego zaraz po zakończeniu działań wojennych powołano służbę agrotechniczną, która kontraktowała rolników na uprawę tytoniu, prowadziła instruktaż plantatorów, nadzorowała plantacje itp. (Rudziński 1980: 4). Chodziło przy tym nie tylko o powiększanie areалу uprawy, ale również o uzyskanie odpowiedniej jakości liści tytoniowych, bez których nie można było wyprodukować wysokogatunkowych wyrobów tytoniowych (Trzaska-Jarzyński 1950: 16–20).

Straty w innych placówkach przemysłu tytoniowego

Spośród 35 Zakładów Sprzedaży PMT w 1939 r. po zmianie granic Polska utraciła 12. Były to placówki w: Baranowiczach, Brześciu nad Bugiem, Grodnie, Jagielnicy, Kołomyi, Kowlu (Pięciolecie Polskiego... 1930: 8), Lwowie, Monasterzyskach, Równem, Stanisławowie, Tarnopolu i Wilnie. W 1945 r. rozpoczęło pracę 21 placówek: w Białymstoku, Częstochowie, Grudziądzu, Kaliszu, Katowicach, Kielcach, Krakowie, Kutnie, Lublinie, Łodzi, Łukowie¹⁸, Nowym Sączu, Poznaniu, Przemyśle, Radomiu, Rzeszowie, Tarnowie, Toruniu, Wadowicach, Warszawie (Zakład nr 1) i Wodzisławiu. Nie uruchomiono zakładów w Starogardzie i drugiej placówki w Warszawie, która mieściła się w obiekcie dzierżawionym przez PMT. Udało się natomiast już w 1945 r. otworzyć nowe zakłady sprzedaży na terenach Ziem Odzyskanych: w Ełku, Gorzowie, Jeleniej Górze, Kłodzku, Malborku, Olsztynie, Opolu, Rastemborku (od 1946 – Kętrzyn), Szczecinie, Wałbrzychu, Wrocławiu i Zielonej Górze. Ponadto

¹⁷ Już w 1946 r. wykupiono ponad 12 mln kg tytoniu, co było sporym osiągnięciem w historii uprawy tytoniu w Polsce. Zob. W.B. 1947: 2; Osiągnięcia i zadania... 1948: 2. Zob. też: Wróbel 1950: 41.

¹⁸ Z Łukowa Zakład Sprzedaży przeniesiono wkrótce do Siedlec. Było kilka powodów tej decyzji. Tamtejszą nieruchomość PMT przejął Urząd Bezpieczeństwa, wobec czego trzeba było wynająć inne lokum, co jednak nie było łatwe wobec ogromnych zniszczeń wojennych miasta Łukowa. Dodatkowo rejon był mocno zubożały, a oddalone o niespełna 30 km Siedlce leżały na dogodnej trasie komunikacyjnej i łatwiej tam było znaleźć odpowiednie pomieszczenie na zakład sprzedaży. Zob. Pismo Dyrektora 1946: 3–4.

otwarto też sklep w Gdyni, gdzie dotąd był tylko Magazyn Surowców Tytoniowych PMT (Zestawienie zmian: 2–3; Pismo szefa 1945: b.p.)¹⁹.

Oprócz magazynu w Gdyni polski przemysł tytoniowy przed wojną posiadał też podobne placówki w Radomiu i Oświęcimiu, oraz za granicą – w Salonikach i Sofii. Wszystkie te ośrodki ucierpiały podczas wojny, najbardziej oczywiście magazyn gdyński (zob. tab. 5). W 1945 r. działał właściwie tylko magazyn radomski, pozostałe dwa traktowano jako rezerwowe (Zestawienie zmian: 1–2; Szkody wojenne: 1).

Z końcem 1945 r. zorganizowano także 100 sklepów tzw. reprezentacyjnych PMT. Były one jednak stopniowo likwidowane i w 1949 r. istniał już tylko jeden taki sklep w Warszawie (9 placówek zaprzestało działalności w 1948 r.), (Zjazd we Wrocławiu... 1949: 34).

Straty pośrednie polskiego przemysłu tytoniowego

Drugą wielką grupą strat przemysłu tytoniowego były straty pośrednie, spowodowane działalnością okupanta niemieckiego, które zestawiono w tabeli 7.

Tabela 7. Straty pośrednie polskiego przemysłu tytoniowego w czasie II wojny światowej (w przedwojennych zł polskich)

Table. 7. Indirect losses of the Polish tobacco industry during World War II (in pre-war Polish złoty)

Lp.	Rodzaj straty	Wysokość straty
1.	Opłaty monopolowe	1 410 000 000
2.	Ekwiwalent podatków	295 000 000
3.	Zysk handlowy monopolu	480 000 000
Suma		2 185 000 000
4.	Amortyzacja (4 mln na 5,5 roku)	22 000 000
5.	Wartość utraconej produkcji*	2 821 500 000
6.	Zarobki świata pracy**	113 674 000
Suma		2 957 174 000
Razem (1–6)		5 142 174 000

* Przyjęto średnią wartość obrotów z 1937 r. wynoszącą 512, 444 mln zł, którą zaokrąglono do 513 mln zł i pomnożono przez 5,5 roku wojny, co daje 2821,5 mld zł (w dokumencie błędnie podano 2821,0 – przyp. A.S.).

** 20,668 mln zł w 1937 roku pomnożone przez 5,5 roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 21.

¹⁹ W późniejszym okresie Zakład Sprzedaży PMT w Gdyni został zachowany. Zob. Spis adresów 1949: 1.

Straty pośrednie polskiego przemysłu tytoniowego wyniosły więc ponad 2 mld zł, a dodając do tego szacunki odnoszące się do amortyzacji, utraconej produkcji i zarobków pracowniczych, trzeba stwierdzić, że przekraczają zawrotną sumę 5 mld przedwojennych polskich złotych.

Straty Polskiego Monopolu Tytoniowego na tle innych monopolów państwowych

W okresie II RP istniało pięć monopolów państwowych: tytoniowy, spirytusowy, solny, zapalczany i loteryjny, funkcjonujących na zasadach handlowych o odrębnej osobowości prawnej, przy czym monopol zapalczany był wydzierżawiony Spółce Akcyjnej dla Eksploatacji Państwowego Monopolu Zapalczanego w Polsce, opartej na szwedzkim kapitale²⁰. Monopole odgrywały istotną rolę w gospodarce państwowej ze względu na przedmiot swego działania, stan posiadania i dochody, które zapewniały skarbowi państwa ponad 30% całego budżetu (Grata 2009: 451). Monopole państwowe dysponowały majątkiem wartym pół miliona przedwojennych złotych polskich.

Szkody wojenne polskich monopolów (straty bezpośrednie) zostały przedstawione w tabeli 8.

Tabela 8. Szkody wojenne polskich monopolów (w zł przedwojennych)

Table 8. War damages to Polish monopolies (in pre-war złoty)

Monopol	Wysokość strat (w mln zł)
tytoniowy	154 156
spirytusowy	81 525
solny	5 245
loteryjny	9 409*
zapalczany	41 651
Razem	291 986

* Dane nie uwzględniają dłużników (208 088 zł) oraz druków (8 535 zł). Zob. AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Loteryjnego, k. 621.

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 3; AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Zapalczanego, k. 611; Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Loteryjnego, k. 621; Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Solnego, k. 624; Szkody Wojenne Państwowego Monopolu Spirytusowego, k. 631.

²⁰ W czasie okupacji Niemcy stworzyli jeszcze trzy nowe monopole: olejów mineralnych, sztucznych środków słodzących oraz gier losowych, który powstał z przekształcenia Polskiego Monopolu Loteryjnego. Zob. Ostrowski 1977: 87–93.

Straty polskich monopolii osiągnęły wartość prawie 292 mld złotych przedwojennych. Zdecydowanie największe straty spośród wszystkich monopolii państwowych II RP zanotował Polski Monopol Tytoniowy. Dokładne zestawienie powyższych strat z podziałem na poszczególne składniki majątkowe zaprezentowano w tabeli 9.

Tabela 9. Straty wojenne polskich monopolii z podziałem na składniki majątkowe (w tys. zł przedwojennych)

Table 9. War losses of Polish monopolies broken down by asset components (in thousands of pre-war złoty)

Monopol	Szkody (w tys. zł. przedwojennych)			
	majątek stały	zapasy	środki płatnicze	ogółem
tytoniowy	69 405	71 332	13 419	154 156
spirytusowy	22 288	51 097	8 140	81 525
solny	3 702	961	582	5 245
loteryjny	138	9	9 262	9 409
zapałczany	1 140	2 190	38 321	41 651
ogółem	96 673	125 589	69 724	291 986

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 3.

Straty monopolu (przemysłu) tytoniowego były zasadniczo najwyższe ze wszystkich polskich monopolii, i to w każdym ze składników majątkowych, z wyjątkiem środków płatniczych, które największą stratę zanotowały w monopolu zapałczanym. Do szkód w majątku stałym wliczone zostały szkody w nieruchomościach budynkowych spowodowane działaniami wojennymi, uszkodzenia, demontaż lub wywózka maszyn i urządzeń technicznych, a także zniszczenie lub wywiezienie ruchomości biurowych. Szkody w zapasach obejmowały straty wyrobów gotowych oraz materiałów niezbędnych w produkcji. Na straty w dziedzinie środków płatniczych składały się: utrata płynnej gotówki w kasach, bankach, papierów wartościowych, weksli, wierzytelności itp.

Procentowy rozmiar szkód wojennych można zestawić, uwzględniając stan monopolii z 31 marca 1939 r. (niestety, brak bilansów dla wszystkich monopolii z datą bardziej zbliżoną do 1 września 1939 r.). Zjawisko to zobrazowano w tabeli 10.

W liczbach bezwzględnych straty przemysłu tytoniowego były najwyższe spośród wszystkich monopolii państwowych, choć procentowo wyglądało to różnie w zależności od tego, jaki składnik weźmiemy pod uwagę. Generalnie największe straty zanotowały monopole, jeśli chodzi o zapasy wyrobów gotowych (i półwyrobów), bo aż 84%; dla monopolu spirytusowego odnotowano nawet stratę rzędu 103% (sic!). Brak bilan-

sów dla monopolu zapalczanego nie pozwala na porównanie strat z innymi monopolami.

Tabela 10. Porównanie strat wojennych polskich monopolii (straty w tys. przedwojennych polskich zł)

Table 10. Comparison of war losses of Polish monopolies (in thousands of pre-war Polish zł)

Monopol	Majątek stały			Zapasy			Środki płatnicze		
	31 III 1938	Straty	%	31 III 1938	Straty	%	31 III 1938	Straty	%
tytoniowy	99 340	69 405	69	92 142	71 332	77	43 652	13 419	31
spirytusowy	52 945	22 288	42	49 774	51 097	103	34 644	8 140	23
solny	17 522	3 702	21	5 123	961	19	5 659	582	10
loteryjny	138	138	100	9	9	100	9 262	9 262	100
zapalczany	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Suma	169 945	95 533	56	147 048	123 399	84	93 217	31 403	33

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 4.

Tuż po zaprzestaniu działań wojennych monopole wznowiły swoją działalność. Nie było to łatwe, zważywszy na rozmiar zniszczeń oraz utrudnienia ze strony stacjonujących wojsk radzieckich. Dopiero po opuszczeniu przez te jednostki terenów zakładów można było przystąpić do organizacji działalności przemysłowej. Zburzone lub uszkodzone w znacznym stopniu zakłady, zdemontowane, wywiezione lub zdekompletowane maszyny i urządzenia techniczne stanowiły poważną trudność. W przypadku przemysłu tytoniowego dotkliwy był brak surowca. Nie może zatem dziwić, że produkcja 1945 r. tylko częściowo pokrywała zapotrzebowanie rynku. Z końcem 1946 r. można już mówić o zaspokojeniu rynku wewnętrznego przez wszystkie monopole, przy czym przemysł tytoniowy wciąż borykał się z brakiem odpowiedniej jakości surowca tytoniowego. Zestawienie liczby zakładów monopolowych oraz ich pracowników w 1946 r. w porównaniu z okresem przedwojennym (średnia lat 1937–1939) prezentuje tabela 11.

Tabela 11. Liczba monopolowych zakładów produkcyjnych i zatrudnionych w nich pracowników w latach przedwojennych i w 1946 r.

Table 11. The number of monopolistic production facilities and respective workforces in the pre-war years and 1946

Monopol	1937–1939		1946 r.	
	zakłady	pracownicy	zakłady	pracownicy
tytoniowy	14	6 740	7	4 654
spirytusowy	9	1 747	52	5 233
solny	11	2 800	5	2 995
zapalczany	4	805	9	1 794

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 4.

Zmniejszenie o połowę liczby zakładów tytoniowych związane było oczywiście z utratą przez Polskę ziem wschodnich, gdzie ich znaczna część miała siedzibę. W przypadku monopoli tytoniowego i spirytusowego nie miały rolę w odbudowie odradzających się przemysłów odegrały przejęte zakłady, maszyny i urządzenia z terenów Ziem Odzyskanych²¹. Jak najszybsza odbudowa monopoli była dla państwa sprawą priorytetową, szczególnie jeśli weźmie się pod uwagę olbrzymie kwoty, którymi zasilaly corocznie budżet Skarbu Państwa²². Porównanie wpływów budżetowych z monopoli państwowych z trzech kwartałów roku budżetowego 1938/39 i 1946 zamieszczono w tabeli 12.

Tabela 12. Wpływy monopoli do Skarbu Państwa (w mln zł)*

Table 12. Revenues of monopolies to the State Treasury (in million złoty)

Monopol	Rok budżetowy 1938/39	% budżetu	IV–XII 1938/39	% budżetu	IV–XII 1946	% budżetu
tytoniowy	349	14,1	262	10,6	7 240	12,5
spirytusowy	294	11,9	243	9,8	16 806	29,1
solny	45	1,8	34	1,4	351	0,6
loteryjny	23	0,9	17	0,7	35	0,1
zapalczany	10	0,4	7	0,3	600	1,0
Razem	721	29,1	563	22,8	25 032	43,3

* Podstawą obliczeń były rzeczywiste dochody budżetowe w aktualnych złotych polskich wynoszące dla roku budżetowego 1938/1939 – 2 474 ml zł, a dla trzech ostatnich kwartałów roku 1946 – 57 837,7 mln zł. Zob. *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 377 i 379; *Rocznik Statystyczny 1947*, Warszawa 1947, s. 187.

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 4; *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 377 i 379; *Rocznik Statystyczny 1947*, Warszawa 1947, s. 187.

Spośród wszystkich przedwojennych monopoli państwowych monopol tytoniowy przynosił budżetowi najwyższe dochody, które oscylowały wokół 14% wszystkich dochodów Skarbu Państwa. Niewiele ustępował mu monopol spirytusowy. Po wojnie kolejność ta się odwróciła. Olbrzymie trudności przemysłu tytoniowego tuż po wojnie spowodowały relatywnie niższe zyski dla państwa polskiego. W 1947 r. dochody monopolu tytoniowego do budżetu zwiększyły się ponad dwukrotnie (do 16 115 mln zł), natomiast monopolu spirytusowego niemal trzykrotnie (44 503 mln zł), (*Rocznik... 1949*: 238).

²¹ Przejmowanie mienia niemieckiego dla polskiego przemysłu tytoniowego jest przedmiotem odrębnych badań prowadzonych przez autora w ramach stypendium naukowego sfinansowanego ze środków Instytutu Strat Wojennych im. Jana Karskiego.

²² Szerzej zob. Grata 2009: 426–462.

Niezależnie od uszczerbku w majątku rzeczowym, które monopole poniosły w czasie wojny, do strat należy doliczyć sumę opłat monopolowych ściągniętych pośrednio od ludności polskiej na ziemiach okupowanych. Wpływy te zasilły kasy rządu Generalnego Gubernatorstwa lub Rzeszy Niemieckiej. Straty pośrednie z tytułu eksploatacji przez okupanta poszczególnych monopolów zostały zobrazowane w tabeli 13.

Tabela 13. Straty wojenne pośrednie polskich monopolów w czasie II wojny światowej (w mln zł krakowskich²³)

Table 13. Indirect war losses of Polish monopolies during World War II (in million Krakow złoty)

Monopol	Straty z tytułu eksploatacji podczas okupacji
tytoniowy	2 185
spirytusowy	1 596
solny	18
loteryjny	69
zapalczany	33*
Suma	3 901

* Straty monopolu zapalczanego należy zwiększyć o sumę prawie 12 mln (dokładnie: 11 95 189) marek niemieckich (RM). Zob. AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Zapalczanego, k. 612.

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 5; AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Zapalczanego, k. 612; Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Loteryjnego, k. 619; Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Solnego, k. 624; Szkody Wojenne Państwowego Monopolu Spirytusowego, k. 632.

Straty wojenne pośrednie polskich monopolów oszacowano łącznie niemal na 4 mld zł przedwojennych. Największy odsetek przypadł ponownie na monopol tytoniowy.

Zakończenie

Straty wojenne polskiego przemysłu tytoniowego oszacowano łącznie na ponad 5 mld przedwojennych złotych polskich. Straty bezpośrednie wyniosły 154 mln zł, natomiast straty pośrednie pobrane przez okupanta w czasie wojny – 2 185 mln. Do tych ostatnich doliczono także niemal 3 mld zł, na które składały się: amortyzacja, wartość utraconej

²³ Złote krakowskie (zwane też „młynarkami”) – popularna nazwa biletów bankowych w Generalnym Gubernatorstwie pozostających w obiegu w latach 1940–1945. Emitował je okupacyjny Bank Emisyjny w Polsce. Zastępowały bilety Banku Polskiego w stosunku 1:1. Zob. Raport... 2022: 345.

produkcji oraz zarobki świata pracy (wszystko z okresu 5,5 roku wojny). Spośród wszystkich polskich przedwojennych monopolii przemysł tytoniowy ucierpiał najbardziej.

Ale nawet te wartości zbilansowane, zsumowane, przedstawione w postaci liczbowej, choć bardzo duże, są zaledwie częścią całokształtu strat faktycznie poniesionych przez polski przemysł tytoniowy w czasie II wojny światowej. Wiele z tych szkód trudno dokładnie oszacować, jak chociażby znaczny regres kultury uprawy i hodowli tytoniu w Polsce spowodowany przez rabunkową gospodarkę niemiecką, zorientowaną tylko na potrzeby armii niemieckiej. Nie sposób też policzyć strat w doświadczonych pracownikach, którzy w związku z działaniami wojennymi utracili życie.

Stan posiadania PMT po zakończeniu wojny w stosunku do okresu przedwojennego wynosił niespełna 65% wytwórni wyrobów tytoniowych i 50% zakładów uprawy tytoniu. Natomiast zestawienie ich zdolności produkcyjnych i wyposażenia technicznego oceniono w 1945 r. zaledwie na 10% w porównaniu z rokiem 1939. Notujemy więc w tym wypadku spadek o 90%, co jest wskaźnikiem wręcz szokującym.

Powojenne zmiany graniczne oraz straty wojenne postawiły polski przemysł tytoniowy przed całkowicie nowymi wyzwaniami, z którymi PMT miał się zmierzyć już pod koniec 1944 r. W interesie Skarbu Państwa była jak najszybsza odbudowa tej gałęzi przemysłu, a ze względu na zdewastowanie pozbawionych maszyn zakładów przemysłowych i brak surowca tytoniowego zadanie to wymagało wielkich nakładów finansowych i musiało być rozłożone na długie lata.

Literatura

Archiwa

Archiwum Akt Nowych

AAN, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów (BOW), sygn. 162, Pismo zastępcy dyrektora PMT W. Kędry i szefa Działu Finansowego PMT S. Muszyńskiego do Ministerstwa Skarbu w Warszawie nr 5137/I/1/45, 13 VIII 1945 r. (cyt. jako: Pismo zastępcy 1945).

AAN, BOW, sygn. 162, Pismo szefa Działu Sprzedaży PMT H. Karczewskiego do Biura Ogólno-Gospodarczego, L. 20905/I/1/45, 12 XII 1945 (cyt. jako: Pismo szefa 1945).

AAN, BOW, sygn. 162, Wykaz wywiezionych przez okupanta przedmiotów, 23 VIII 1945 r. (cyt. jako: Wykaz 1945).

AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego (MPRiS), sygn. 485, Rozwój przedsiębiorstwa PMT od r. 1944 (cyt. jako: Rozwój).

- AAN, MPRIŚ, sygn. 485, Spis adresów zakładów Polskiego Monopolu Tytoniowego. Załącznik Nr 1 do Nr 3604/Ad/1/49 (cyt. jako: Spis adresów 1949).
- AAN, Ministerstwo Skarbu 1944–1950 (MS II), sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych (cyt. jako: Szkody wojenne).
- AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy (cyt. jako: Polski Monopol Tytoniowy).
- AAN, MS II, sygn. 1347, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Tytoniowego.
- AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Loteryjnego.
- AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Solnego.
- AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Państwowego Monopolu Spirytusowego.
- AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Zapalczanego.
- AAN, Polski Monopol Tytoniowy (PMT), sygn. 9, Sprawozdanie z działalności Polskiego Monopolu Tytoniowego za czas od 1 kwietnia 1938 do 31 marca 1939 (cyt. jako: Sprawozdanie 1938–1939).
- AAN, PMT, sygn. 70, Okólnik Dyrekcji PMT Nr 156 w sprawie likwidacji Wytwórni PMT Nr 2 w Krakowie, Nr 1862/Ad/1/48, 23 III 1948 r. (cyt. jako: Okólnik 1948).
- AAN, PMT, sygn. 70, Okólnik nr 124 Dyrekcji PMT, Nr 1685/Og/1/47, 21 II 1947 r. (cyt. jako: Okólnik 1947).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo Dyrektora PMT E. Nadulskiego do Departamentu Akcyz i Monopoli Ministerstwa Skarbu w Warszawie, Nr 1380/I/1/45, 30 IV 1945 (cyt. jako: Pismo Dyrektora 1945).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo Dyrektora PMT E. Nadulskiego do Departamentu VI Ministerstwa Skarbu w Warszawie, Nr 20905/I/1/456, 17 I 1946 (cyt. jako: Pismo Dyrektora 1946).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo Ministerstwa Skarbu do Dyrekcji PMT w Warszawie w sprawie przeniesienia Zakładu Uprawy Tytoniu z Białegostoku do Elku, N.D. VI. 305/1/47, 15 I 1947 r. (cyt. jako: Pismo Ministerstwa 1947).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo szefa Działu Uprawy PMT dr. J. Obarskiego do Departamentu VI Ministerstwa Skarbu w Warszawie, Nr 1244/Upr/1/46, 16 X 1946 r. (cyt. jako: Pismo szefa 1946).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo Podsekretarza Stanu w Ministerstwie Skarbu prof. dr Leona Kurowskiego do Dyrekcji PMT w Warszawie w sprawie zatwierdzenia utworzenia Doświadczalnego Zakładu Uprawy Tytoniu w Skroniowie (powiat jędrzejowski, województwo kieleckie), N.D.VI.6948/1/47, 4 VII 1947 r. (cyt. jako: Pismo Podsekretarza 1947).
- AAN, PMT, sygn. 70, Protokół spisany dn. 11 marca 1948 w Wytwórni PMT nr 2 w Krakowie przez komisję powołaną zarządzeniem Dyrekcji PMT Nr 2572/Ad/2/Os/48 z dnia 6 marca 1948 r. przy udziale dyrektora wytwórni Emila Wagnera (cyt. jako: Protokół 1948).
- AAN, PMT, sygn. 70, Zestawienie zmian, które zaszły w następstwie działań wojennych w l. 1939–1945 w stanie zakładów PMT (cyt. jako: Zestawienie zmian 1939–1945).

Archiwum Narodowe w Krakowie

- ANK, Izba Skarbowa w Krakowie (ISK), sygn. 217, Pismo Naczelnika Urzędu Akcyz i Monopolów Państwowych w Tarnowie do Izby Skarbowej Wydział IV w Krakowie, Nr 1156/45, 23 VI 1945 r. (cyt. jako: Pismo Naczelnika 1945).
- ANK, ISK, sygn. 218, Pismo Naczelnika Urzędu Akcyz i Monopolów Państwowych w Krakowie do Izby Skarbowej Wydział IV w Krakowie, Nr 932/45, 22 V 1945 r. (cyt. jako: Pismo Naczelnika Urzędu 1945).

- ANK, Polski Monopol Tytoniowy – Zakład Uprawy Tytoniu w Czyżynach z lat 1945–1953 (1956); (PMT ZUT), sygn. 5, Roczne sprawozdanie zakładu [1945 r.], Nr 1/1511/1607, B. Zatrudnienie pracowników według miesięcy 1945 r. (cyt. jako: Roczne sprawozdanie 1945).
- ANK, PMT ZUT, sygn. 26, Protokół z narady wytwórczej odbytej w dniu 13 X 1949 r. w Zakładzie Uprawy Tytoniu w Krakowie-Czyżynach w formie rozszerzonego plenum Rady Zakładowej, Nr 6901/49 (cyt. jako: Protokół z narady 1949).
- ANK, PMT ZUT, sygn. 67, Memoriał Rady Zakładowej ZUT w Krakowie-Czyżynach do Dyrekcji PMT w Lublinie, 21 II 1945 r. (cyt. jako: Memoriał 1945).
- ANK, Wodzisławska Wytwórnia Tytoniu Przemysłowego w Wodzisławiu Śląskim, sygn. 6, Zarządzenie Nr 1 Dyrektora Wytwórni J. Chodorowskiego, 9 IV 1945 r. (cyt. jako: Zarządzenie 1945).

Archiwum Państwowe w Radomiu

- APR, Komitet Zakładowy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Zakładach Przemysłu Tytoniowego w Radomiu (KZ PZPR), sygn. 49, Szanowni zebrani! [Przemówienie wygłoszone w ZPT w Radomiu z okazji obchodów 40-lecia PRL i 60-lecia ZPT w Radomiu, 1984 r.] (cyt. jako: Szanowni 1984).
- APR, KZ PZPR, sygn. 49., Wystąpienie Dyrektora Zakładów z okazji jubileuszu 60-lecia Wytwórni Papierosów (cyt. jako: Wystąpienie Dyrektora).
- APR, Zbiór afiszów, plakatów i druków ulotnych po 1945 roku, sygn. 167, Obwieszczenie [Izby Skarbowej w Kielcach] o zwalczaniu nielegalnego handlu surowcem tytoniowym i uprawy roślin tytoniowych (cyt. jako: Obwieszczenie 1945).
- APR, Zakłady Przemysłu Tytoniowego w Radomiu. Radomska Wytwórnia Papierosów w Radomiu, sygn. 24, Protokół z narady przedstawicieli przemysłu tytoniowego odbytej w dniu 10 VI [brak roku – A.S.] w Zarządzie Głównym Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Spożywczego w Warszawie przy ul. Kopernika 46/40 (cyt. jako: Protokół z narady).

Opracowania

- 110 lat-years' historii Zakładów Przemysłu Tytoniowego w Krakowie. *History of the tobacco factory in Cracow*, 1986, Łódź.
- Bujanowski K., 1959, *Uprawa i kontraktacja tytoniu*, „Rynki Rolne”, nr 12.
- Doświadczalnictwo tytoniowe, 1949, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 6–7.
- Domański H., 1950, *Inwestycje przemysłowe PMT w okresie 1947–1949*, „Tytoń”, nr 4–6.
- Domański H., 1950a, *Produkcja wyrobów gotowych w PMT w latach 1945–1949*, „Tytoń”, nr 7–8.
- Dydowiczowa J., 1966, *Zarys dziejów Wytwórni Wyrobów Tytoniowych w Poznaniu (1920–1966)*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 2.
- Dynus M., 1947, *Uruchomienie Wytwórni PMT w Wodzisławiu*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.
- Dzierżyński J., 1945, *Polski Monopol Tytoniowy odbudowuje*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 7.
- Firlej M., 1945, *Na dzień zaduszny*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 7.
- Grata P., 2009, *Monopole skarbowe w polityce podatkowej Drugiej Rzeczypospolitej*, Rzeszów.
- Hiszpański K., 1947, *Na jakich terenach w Polsce dozwolona jest uprawa tytoniu?*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.

- Hiszpański K., 1947a, *Uprawa tytoniu w r. 1946 (uwagi krytyczne)*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.
- Iwaniak S., 1999, *Dzieje gospodarcze wsi kieleckiej 1944–1974*, Kielce.
- Klarner S., 1947, *Doświadczalny Zakład Uprawy Tytoniu w Skroniowie*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 3–4.
- Kulik C., Zeliaś A., 1965, *Kierunki rozwoju produkcji papierosów w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie”, nr 31.
- Osiągnięcia i zadania Polskiego Monopoli Tytoniowego w świetle ogólnej polityki gospodarczej państwa*, 1948, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.
- Ostrowski K., 1977, *Hitlerowska polityka podatkowa w Generalnym Gubernatorstwie*, Kraków.
- Pięciolecie Polskiego Monopoli Tytoniowego w liczbach*, 1930, „Tytoń”, nr 3–4.
- Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945*, t. 1: *Opracowanie*, 2022, red. K. Wnęk, Warszawa.
- Raport o stratach wojennych Poznania 1939–1945*, 2008, red. A. Sakson, A. Skarzyński, Poznań.
- Rocznik Statystyczny 1948, 1949*, Warszawa.
- Rudziński S., 1980, *Rozwój uprawy tytoniu w Polsce*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 2.
- Schiller S., 1946, *Wytwórnia PMT w Poznaniu*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 5–6.
- Skrzywan W., 1946, *Uwagi o gospodarczych dziejach Krakowa w czasie okupacji [w:] Kraków pod rządami wroga 1939–1945*, red. J. Dąbrowski, Kraków.
- St. P., 1949, *Zjazd we Wrocławiu dyrektorów wytwórni i kierowników zakładów PMT*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.
- Synowiec A., 2020, *Przemysł tytoniowy w Polsce w 1945 roku [w:] Na gruzach starego świata. Rok 1945 z perspektywy gospodarczej i społecznej*, red. T. Głowiński, Wrocław.
- Synowiec A., 2016, *Wytwórnia Polskiego Monopoli Tytoniowego w Wodzisławiu Śląskim w latach 1945–1947 [w:] Jaworzno interdyscyplinarnie. Przemysł pogranicza śląsko-malopolskiego na przestrzeni wieków*, red. A. Rams, Jaworzno–Częstochowa.
- Szpytma A., 2002, *Okupacyjna Fabryka Papierosów (Tabakwerk) w Nowym Targu*, „Almanach Nowotarski”, nr 6.
- Trzaska-Jarzyński W., 1950, *Jak polepszyć jakość tytoniu krajowego*, „Tytoń”, nr 4–6.
- Tytoń. Uprawa, hodowla, fermentacja*, 1969, pr. zbior., Warszawa.
- Uprawianie tytoniu bez zezwolenia jest karalne*, 1949, „Gazeta Krakowska”, 8 VI 1949, nr 111.
- Wróbel J., 1950, *Polityka inwestycyjna PMT*, „Tytoń”, nr 1–3.
- W.B., 1947, *Polski Monopol Tytoniowy po drugiej wojnie światowej*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 5–6.
- Zakłady Przemysłu Tytoniowego w Krakowie*, 1963, pr. zbior., Kraków.

Losses sustained by the Polish tobacco industry as a result of World War II

Abstract

The wartime repercussions on the Polish tobacco industry manifested in two distinct dimensions. Firstly, they emanated from the predatory activities of the German occupiers and, to a lesser extent, the Soviet forces. Secondly, the redrawing of post-war borders and the consequent relinquishment of eastern territories by Poland, wherein a substantial

contingent of Polish tobacco enterprises were situated, contributed to the industry's losses. These cumulative losses were appraised at over 5 billion pre-war Polish złoty. Direct losses amounted to 154 million złoty, while indirect losses incurred under occupation during the war reached 2,185 million złoty. The latter figure encompassed nearly 3 billion złoty, comprising amortization, the valuation of forfeited production, and the remuneration of the labor force over the 5.5-year wartime period. Amongst the spectrum of pre-war Polish monopolies, the tobacco industry bore the brunt of adversities. The enumerated figures, however, do not exhaustively encapsulate the entirety of losses sustained by the Polish tobacco industry during the course of the Second World War. A multitude of these losses defy precise quantification, exemplified by the marked regression in the cultivation and husbandry of tobacco in Poland attributable to exploitative German economic practices. Additionally, an assessment of losses in skilled laborers, whose lives were forfeited as a consequence of wartime operations, remains elusive. Post-war, the monopoly status of the tobacco industry, relative to the pre-war era, reflected almost 65% retention for tobacco manufacturing facilities and 50% for tobacco cultivation establishments. Notably, the comparative analysis of their production capacities and technical infrastructure in 1945 revealed a mere 10% resilience when compared to the benchmark year of 1939.

Key words: tobacco factories, Polish industry, state monopolies, World War II